

ТИПОВЕ РЕЧ И ОБУЧЕНИЕТО ПО ПИСМЕНО ПРЕРАЗКАЗВАНЕ

Мариана Мандева

1. Актуалност на проблема

Преразказната дейност изпълва „...огромна част от комуникативното пространство на всяка човешка култура, като се помещава в онази обширна негова зона, в която социокултурният модел на действителността се гради и стабилизира посредством репродуктивен обмен на всякакви информации, представени в текстова форма” [8, 27]. Комуникативното присъствие на всеки индивид в социалната сфера в голяма степен се реализира чрез преразказване – всекидневен човек пресъздава словесно чута случка от ежедневието, прочетена книга, гледан филм или театрална постановка, информация от медиите, за да съхрани и предаде познание, да направи рекламен анонс, да изрази отношение към събития със социален, политически, нравствен, естетически характер. Голям дял от познанията на индивида за света се формират чрез възприемането на вторични версии на даден текст. Може да се *резюмира*, че преразказването функционира интензивно в социалната практика и има богати и многоаспектни възможности. Чрез него се съхранява, предава и формира познание, обменя се информация на различни равнища, поддържат се контакти с интелектуален, развлекателен, художествено-естетически и др. характер.

Оттук произтича необходимостта от *целенасочена, методична образователна грижа над преразказната (изява) на учениците* (в частност в писмената ѝ форма) още от началните класове. В условията на училищния дискурс писмената преразказна дейност е едновременно *обект на изучаване и инструмент за обучение*.

Пресъздавайки съдържанието на чуждо повествование, малките ученици укрепват уменията си да *слушат* и да *четат* текст; да *възприемат* качествено разнообразни информации, представени в текстова форма; да откриват *главното* в чуждия речев продукт и значението на *детайлите*. Тренира се детската *памет*, развиват се важни *мисловни операции* – анализ, синтез, абстракция, обобщаване.

„На практическа основа с помощта на текста образец учениците усвояват основни характеристики на текста изобщо (свързаност, граматическа оформеност, информативност, цялостност, завършеност)” [16, 158], т.е. поставят се основи при градежа на *езиковедската компетентност*.

Обогатява се *активният речник* на децата, усъвършенства се *езиковата им компетентност* (във връзка с необходимостта от спазването на правописните, граматическите и други норми на книжовния стандарт при писменото претворяване на чуждо повествование). Създавайки писмен преразказ, учениците стабилизират и усъвършенстват *комуникативноречевата си компетентност* – формират умения за *достовърно съдържателно претворяване* на чужд наративен текст (логично, последователно, без пропускане, изопачаване, добавяне на информация), за адекватен *подбор на езикови средства и преразказса техника при съобразеност с конкретна речева ситуация*.

Обучението по писмено преразказване в началните класове гради *основа* за овладяването на *по-сложни начини за препредяване на информация*, представена в текстова форма (реферирание, конспектиране, резюмиране). „Обучението по преразказ... е в основата на обучението по *съчиняване* (подчертаването мое – б.а.)” [31, 44].

Целенасочената методическа грижа над преразказната писмена дейност на малките ученици спомага *качественото провеждане на обучението в училище*, тъй като интелектуалният им труд по различни учебни предмети изисква словесно пресъздаване на части от художествени произведения, на разнообразна информация, поместена в учебници, в учебни помагала, в детски енциклопедии и т.н.

„Изходният текст (за преразказване – б.а.), освен всичко друго, е *источник на знания* (подчертаването мое – б.а.) за природата, за историята, за човешките пориви и мечти, за нравствени и естетически стойности и заедно с това – средство за *възпитателно въздействие* (*взаимодействие* – б.а.)” [16, 58].

Ще се *синтезира*, че обучението по писмено преразказване в началните класове активно спомага *комуникативното и когнитивното* развитие на децата, импулсира *нравственото и естетич-*

ческото им формиране, окуражава *интегритета* на малките ученици в обществото. Изграждат се важни компетенти, които са необходимост в съвременния свят.

При *писмената преразказна дейност* свои възможности имат различни *типове и видове реч*. Съобразяването с психолингвистичните им особености е определящо за качествено провеждане на обучението по писмено преразкаждане. Това обуславя *задачите*:

- да се характеризира преразказната дейност в училищни условия;
- да се проследи взаимовръзката между език, реч и мислене;
- да се представи класификация на типовете и видовете реч;
- да се характеризират типовете и видовете реч, функциониращи при писмената преразказна дейност.

Очакването е да се спомогне формирането на комуникативноречевни умения, адекватни на спецификите на типовете реч, функциониращи при писменото текстово преразкаждане.

2. Преразказна дейност в училищния дискурс. Писмено преразкаждане

Тъй като *овладяването на българския език в училище* е ориентирано към *успешната социализация на учениците*, в основата на обучението са *комуникативни дейности*, извършвани от децата за удовлетворяване на потребностите им (житейски и учебни). „Най-напред се отбелязва потребността от преподаване на определен обем от информация, усвоена по комуникативен път. В училище това се свързва с проверка и оценка на знанията по всички учебни предмети, а в извънучилищни условия – с разнообразните междуличностни контакти на учениците... Друг вид потребности се групират около необходимостта от пораждаване на изказвания, които се отнасят до формиране в непосредствения жизнен опит познания и мнения, свързани с лични впечатления и преживявания...” [8, 9 – 10].

Удовлетворяването на тези потребности се осъществява чрез *два основни типа речеви дейности* – *репродуктивни* и *продуктивни*. При *репродуктивните речеви дейности* децата участват „... в комуникативния (речевия – б. а.) акт като продуценти на тек-

стове, в които смислово се възпроизвеждат ... други текстове” [8, 10]. *Продуктивните речеви дейности* изискват „...включване на учениците в комуникативния (речеви – б. а.) акт като продуценти на изцяло нови, собствени текстове с оригинален смислов и изразен план” [8, 10].

В условията на училищния дискурс *преразказването* е „...процес, при който ученикът, предвид комуникативноречева учебна задача, със свои думи автентично (пълно или частично)... пресъздава (част от) съдържанието на слухово, зрително или слухово-зрително възприет чужд наративен текст – езиков или хетерогенен” [20, 51].

Преразказването изисква:

- *рецепция, разбиране* на наративен първоизточник;
- *достовърно* (пълно или частично) *езиково пресъздаване* на (част от) съдържанието на чуждия наративен текст чрез собствена редакция в зависимост от комуникативноречева учебна задача.

Под *учебна задача* се разбира „...умален модел на определена ситуация (в обучението по български език – езикова или речева), която трябва да бъде разтълкувана, осмислена, решена” [32, 21]. Тя е „...основна единица на дейността на ученика” (Димчев, 1998, с. 119). В зависимост от *равнищата на усвояване на лингвистичното знание* се диференцират: езикови, стилистични и комуникативноречеви учебни задачи [вж. по-подр.: 29, 115]. При *комуникативноречевата учебна задача* „...речевото действие се осъществява съобразно с конкретно фиксирана ситуация на общуване” [29, 115].

Преразказването „...не е резултат от механично запаметяване на текста, а е резултат от индивидуалните представи, породени при възприемането на текста, изразени със собствените думи на преразказващия” [36]. В този смисъл някои автори го определят като „...словесен творчески акт” [17, 5].

Следователно *преразказването* е *рецептивно-продуктивна речева дейност*. Тя има *относително подражателен, репродуктивен характер*.

Важен е отговорът на въпроса: какъв е *балансът между репродуктивност и продуктивност при преразказването*. Предвид изискващото се автентично (пълно или частично) пресъздаване на (част от) съдържанието на чужд наратив, при преразказването

доминира *репродуктивността*. Репродуцентът съхранява темата, посланията на текстовия първоизточник; следва сюжетната му линия и композиционния му модел; ползва характерни изрази от оригинала (ярки епитети, метафори, идентифициращи изрази). Това е безспорно необходим компонент от обучението по преразказване, чрез който децата овладяват практически ценни познания за функциите и структурата на различни типове текстове, за тематичната, композиционната и стилно-езиковата им организация, обогатяват езиковата и речевата си култура, формират основи на езиковедска компетентност и усъвършенстват комуникативноречевата си компетентност.

Но „Защо учениците трябва да се учат да преразказват? Ако по този начин ... се развива и проверява паметта им, то тогава по-добре е да научат прочетеното произведение наизуст” [27, 7]. Следователно преразказването далеч не се свежда до копиране на изходния текст. То изисква и *продуктивност*. Във вторичната версия на наративния първоизточник се проявява индивидуалната речева експресия на детето репродукцент. То претворява със свои думи (част от) съдържанието на чуждия текст. Продуктивността се откроява особено отчетливо при създаването на някои видове преразкази, свързани с компресираното пресъздаване на текстовия първоизточник (кратък преразказ), с промяна в съдържанието и/или в начина на представянето му в определен частен аспект (трансформиращ преразказ).

„Иначе казано, репродуктивният текст едновременно се ориентира към два противонасочени критерия: да се възпроизвежда нещо от текста първоизточник и да не се възпроизвежда всичко от текста първоизточник, да наподобява в определена степен образа си и същевременно да се различава в определена степен от него” [8, 28]. Ще се *обобщи*: „Преразказването се свързва с две на пръв поглед противоположни задачи: следване, подражание на текста образец и творческа самоизява от страна на преразказващия... При разумно съобразяване с тези две същностни характеристики... следва да се зачита автентичността на изходния текст и индивидуалността на всеки ученик” [16, 69].

Предвид *речевата форма*, в която протича, преразказването бива *устно* и *писмено*. При *писменото преразказване* текстопораждащата дейност се реализира чрез *писмена реч*.

3. Език и реч. Мислене и реч

3.1. Двудябата на езика и речта

Още от най-древни времена, със създаването и развитието на обществото, у хората се явява необходимост да координират действията си чрез вербални знаци. Така се поражда естественият човешки език. Първоначално той е говорим. Много по-късно се появява писмената му форма.

С развитието на обществото и нарастването на социалния опит, езикът се обогатява. Днес нашият съвременник не само усъвършенства естествения човешки език, а създава и изкуствени езици (напр. компютърни). Но безусловно прав е Б. Кръстев, когато пише, че „...нищо не може да се сравни с естествения човешки език, нищо не може да го замести. Той си остава главно и незаменимо средство за общуване... между хората. Чрез него човек опознава природата и обществото, самия себе си, а и своя език” [18, 8].

С появата на училището като институция, от средство за общуване езикът се превръща в обект на изучаване. Успоредно с това той започва да се изследва и описва от специалистите езиковеди. Швейцарският лингвист Фердинанд дьо Сосюр, живял и работил през втората половина на XIX и началото на XX век, внася революционна промяна в науката за езика. Безспорен негов принос е *теорията за дихотомията (двудялбата) на езика и речта*. Тя е „...едно от гениалните открития в историята на езикознанието...” [15, 9]. „Поставените от Фердинанд дьо Сосюр проблеми са централни в науката за езика и отбелязват началото на особен етап в развитието на езикознанието” [14, 94].

Основополагащо в теорията на Фердинанд дьо Сосюр е разбирането, че *езикът и речта са в единство и в опозиция*. „Без съмнение тези два предмета са тясно свързани помежду си и един друг взаимно се предполагат. Езикът е едновременно оръдие и продукт на речта. И все пак тези две неща са съвършено различни” [13, 42]. „Езикът и речта не трябва да се откъсват..., като се забравя тяхното единство. Но заедно с това не трябва да се забравя и тяхното различие” [9, 28]. Езикът и речта са в съотношение общо – частно. Общото (езикът) се осъществява чрез частното (речта), което е една от многото форми на общото (езика).

Постановката на Фердинанд дьо Сосюр се превръща в средоточие на интересите на специалистите езиковеди (В. А. Звегинцев,

Н. С. Трубецкой, Л. В. Щерба, Б. Н. Головин, Ю. С. Степанов, Е. Косериу, И. М. Корженек). Съвременните лингвистични изследвания разкриват *езиковите явления двuasпектно* – като *структура и функция*, като *статика и динамика*.

От една страна, *езикът е система от знаци и правила за нейното функциониране*. Той включва съвкупност от елементи, свързани в единно цяло. Вътрешната организираност на езиковата система изгражда нейната структура. Езиковата система и езиковата структура са в корелация – няма структура извън системата, но няма и система без изградена структура. „Системата включва потенциалните възможности на езика... Всеки национален език, какъвто е българският, съществува в различни варианти: книжовен език, териториални диалекти, просторечие, жаргон, професионални говори и т. н. Тези варианти се подчиняват на общата система на българския език, която е еднаква при всеки от тях...” [37]. „Езиковата норма представлява своеобразен филтър за явленията, предопределени от езиковата система. Тя включва традиционното, постоянното, което се реализира в речта. В синхронното състояние на езика дадена норма не е монолитна. Преобладава една норма, но съществуват и останки от минали норми... Езиковата норма не е монолитна и спрямо вариантите на даден национален език. Отделните езикови варианти се различават по предпочитанието към едни или други езикови средства, т.е. всеки от тях има специфична норма, въпреки че са обединени от обща езикова система. Отделните социално обусловени сфери на общуване и отделните ситуации на общуване (т. нар. функционални стилове, регистри, дискурси на езика) също се различават по предпочитани езикови средства, т.е. имат свои специфични норми” [37; вж. още: 22; 33]. Разгледан като *системно-структурно явление*, езикът представя знаковите средства на общуването в абстрактен план, в „...тяхната комуникативна готовност” [24, 40].

От друга страна, езикът-код се реализира чрез *речта*, която е обективирана форма на езика като потенциална възможност за общуване. Тя „...представлява реализация на специфичните за дадена норма (при даден дискурс) езикови средства” [37]. Речта е „...последователност от взети от езика знакови единици на общуването в конкретния езиков материал в тяхното комуникативно използване” [24, 40].

„Правилната употреба на български език включва владееене на езиковата му система и използване на една или повече от езиковите

му норми. Никой носител на даден език не го владее в цялата му съвкупност, т. е. всички негови варианти със специфичните им норми. Елемент от владенето на езика са и уменията за употреба на даден негов вариант уместно спрямо конкретната ситуация на общуване. Книжовният вариант на даден език притежава редица особености, които го поставят в по-специално положение спрямо другите варианти. Само книжовният език може да обслужва всички сфери и ситуации на общуването: публична и частна, официална и неофициална. Само той съществува в устна и писмена форма. Само неговите правила са кодифицирани, т.е. специално установени, затова книжовният език е по-консервативен и по-малко се променя в сравнение с другите варианти на езика. Книжовният език е обработен. Една от важните му отлики е, че е диференциран по стилове, регистри и дискурси. Книжовният език има и висок социален престиж: негови носители са образованите слоеве от населението. Книжовният език е обект на специално, съзнателно усвояване (особено писмената му форма), докато другите варианти се усвояват спонтанно. Тези черти са характерни и за книжовния български език” [37].

Езикът и речта имат свои *отличителни характеристики*. Така например за речта е характерен принципът за протяжността на езиковите елементи. Речта е линейна, т.е. осъществява се „...във времето под формата на подредени един след друг звукови сегменти, които по законите на езика образуват по-висши единици – срички, думи, изречения и т.н.” [30, 8], т.е. говорни вериги. Речта винаги е комуникативно ориентирана и ситуативно обусловена. В процеса на функционирането си езиковите елементи добиват и допълнителни нюанси, произтичащи от специфичния начин за тяхното комбиниране и подреждане в речевия поток. „За речта е характерен изборът на езиковите единици и конкретната реализация на системата от правила за тяхната употреба. В този смисъл речта винаги отразява опита и степента на езиковата култура на индивида” [6, 10]. Това обуславя субективния ѝ характер и нейната динамичност.

Сравнена с речта, езиковата система е по-статична и обективна. Тя отразява опита на колектива и предявява общозадължителни предписания към носителите на езика. Това не изключва възможност за промени в правилата за употреба на лингвистичните единици, но като цяло езиковата система има устойчиви нормативни позиции.

3.2. Мислене и реч

Основно място в психологическите и психолингвистическите изследвания заема проблемът за *отношението мислене – реч*. Според Л. С. Виготски „...речта е преди всичко средство за социално общуване, средство за изказване и разбиране” [4, 51] и „...като че ли съединява в себе си и функциите на общуването, и функциите на мисленето” [4, 51]. Това единство намира израз в значението на думите, което пък се определя като „... реч и мислене едновременно”, като „...единица на речевото мислене” [4, 126]. В същото време обаче речта не е огледално копие на строежа на мисълта. „Превръщайки се в реч, мисълта се преустройва и видоизменя. Мисълта не се изразява, но се извършва в думата” [4, 358].

4. Типове и видове реч и обучението по писмено преразказване

Класификацията на типовете и видовете реч е обект и на психологически, и на лингвистични изследвания. Тук ще се съвмести *психолого-лингвистичната гледна точка*.

„Едно задоволително обяснение на съществуващите проблемни въпроси среща трудности от различен характер: липса на единна и еднозначна терминология..., смесване на различни критерии” [5, 7].

4.1. Речта като дейност – типове и видове реч

В светлината на идеите за *речта като дейност** се разграничават следните *типове и видове реч: вътрешна и външна, авторска и чужда (пряка, непряка, полупряка), актуална и неактуална*.

• Вътрешна и външна реч

В зависимост от това, дали речта се ползва в процеса на общуване, или само служи за оформяне на мисли, тя бива *вътрешна*

***Речевата дейност** заедно със своя продукт – езиковия текст – винаги е подчинена на целите и изискванията на надредно социално взаимодействие и представлява средство за осъществяването на определена част от него. Във „вертикалния” строеж на речевата дейност се разграничават: дейностен акт, действие, операция. „Хоризонталната” структура на речевата дейност е изградена от основните елементи в структурата на речевото действие: мотивация; вътрешна програма на речевото действие; реализация на вътрешната програма; съпоставяне на реализацията със замисъла.

и *външна*. Вътрешната реч е аутична (за себе си) реч, а външната реч е социална (за другите) реч.

Вътрешната реч е най-пряк израз на човешкото съзнание. Протича в началото, по време или в края на речевите процеси говорене, четене, писане, слушане. По своята психична природа вътрешната реч е особено образуване, влизащо в сложни отношения с мисленето и с външната реч. Вътрешната реч, според психолозите, е „...процес на превръщане на мисълта в думи” [4, 282] и създава „...установки за говорене” [1, 367]. „Вътрешната реч е задължителна предпоставка за преструктуриране на речта, за превръщане на самобитния и своеобразен синтаксис, на смисловия и звуковия строеж на вътрешната реч в други структурни форми, присъщи на външната реч и за интериоризация на външната реч” [6, 14]. При този преход се осъществява сложна трансформация на предикативната и идеоматична реч в синтактично разчленявана и ясна за другите реч.

Вътрешната и външната реч са обект и на лингвистично описание и изследване. Г. М. Чумаков говори в такива случаи за класификация на речта по *начин на изразяване на комуникация* [вж. 34, 7]. Авторът на субстратната реч формулира собствено речево изказване, т.е. той разчленява обемното понятие по начин, даващ възможност да бъде разположено линейно и екстеоризирано чрез средствата на езика. Р. Ницолова отбелязва, че изучаването на вътрешната реч може да хвърли светлина върху процеса на речевата дейност, както и върху особеностите на външната реч [вж. 26, 20].

• **Авторска и чужда, актуална и неактуална реч**

От комуникативна гледна точка и на текстово равнище лингвистите разграничават различни типове и видове реч.

Отношението между говорещия/пишещия и автора (производителя) на речта е основа за двудялбата *авторска* и *чужда реч*. „Терминът авторска реч не се отнася само до художествения стил, а означава изобщо продуцента на изказването” [5, 12].

„*Отношението между речевия акт, в който речта се произнася, респ. написва, и речевият акт, в който тя се произвежда* (подчертаването мое – б.а.), е основа за делението на *актуална* и *неактуална реч* (подчертаването мое – б.а.)” [5, 12]. При съвпадение на тези два акта речта е актуална. Ако в акта, в който

речта се произнася/написва, тя не се произвежда, тъй като е продукт на друг речев акт, налице е неактуална реч. *Актуалната реч* винаги е авторска, а *неактуалната реч* винаги е част от актуална авторска реч.

Спецификата на авторската и на чуждата реч ясно проличава при съпоставка на особената *структура на речевите ситуации*, в които те функционират. „Обект на собствена реч са събития и факти от действителността... В собствения монолог авторът съобщава нещо на адресата за действителността, а при диалог като собствена реч е разговор за действителността. За разлика от това в основата на чуждата реч лежи съвършено различна речева ситуация. Говорещият (или пишещият – б.а.) не се изказва за действителността, а репродуцира чуждо изказване или разговор за действителността... Информационният обект е изказването на друго лице, респ. разговорът на други лица” [5, 14] с цел предаване и получаване на информация.

• Видове чужда реч

С оглед на *измененията, на които се подлага изходната актуална реч при препредаването ѝ, чуждата реч* се реализира в три разновидности: *пряка реч, непряка реч и полупряка реч*.

Пряката реч е реч с най-слаби изменения в сравнение с другите два вида чужда реч (непряка и полупряка). Тя препредава буквално авторската реч, като запазва индивидуалните особености на речта на продуцента [вж.: 5, 14; 10, 439; 21; 25, 327; 28, 332]. В този смисъл Г. Чумаков я определя като *възпроизведена реч* [34, 25]. Според О. Москалска *пряката реч* се подразделя на *цитирана* (в научни изследвания, документи и др. под.) и (най-вече) на *диалогична реч* на героите в белетристиката [23].

За разлика от *пряката реч, непряката реч* е чужда реч, възпроизведена не дословно, а само по съдържание [вж.: 5, 14; 10, 439; 25, 328; 28, 333]. В този смисъл Г. Чумаков я определя като *препредавана реч* [34, 25]. Основна особеност на *непряката реч* е, че тя се ориентира към *речевата ситуация в момента на възпроизвеждането ѝ*. Тази *прагматична трансформация* води до *други изменения* в сравнение със субстратната реч. Безспорно най-големи са промените в плана на съдържанието. При *непряката реч* на първо място са тези, свързани с референтността. Р. Ницолова разглежда

трансформациите по лице, като се спира на принципите за подходящата референтност при превръщането на субстрантната реч в непряка [вж. 26, 90]. Непряката реч се преориентира спрямо локални и темпорални параметри на актуалната речева ситуация. Употребяват се изявителни и преизказни форми. „В синтактично отношение е отбелязана по-голяма експлицитност на непряката реч при изразяване на смисловите отношения между изреченията, а също и в рамките на изречението” [5, 13]. Непряката реч не търпи повторения, прекъсвания, контаминации на две структури, разгъването на оценъчни обръщения и пр.

Полупряката реч е на границата между пряката и непряката реч. Тя притежава експресивния характер на пряката реч и граматическата норма на непряката [вж.: 5, 9; 10, 444; 25, 329; 28, 334].

Направената дотук класификация на типовете и видовете реч от гледна точка на разбирането за речта като дейност ще се представи синтезирано чрез следващата таблица:

Таблица № 1. Речта като дейност – типове и видове реч

Класификатори	Типове и видове реч		
1. Начин на изразяване на комуникацията	1.1. Вътрешна реч	1.2. Външна реч	
2. Отношение между говорещия/пишещия и автора на речта		2.1. Авторска реч	2.2. Чужда реч
3. Отношение между речеви акт на произнасяне/написване на речта и речеви акт на произвеждане на речта		3.1. Актуална реч	3.2. Неактуална реч
4. Степен на изменение на изходната актуална реч при препредаване			4.1. Пряка реч 4.2. Непряка реч 4.3. Полупряка реч

• Монофонична и полифонична реч

Авторовата и чуждата реч имат различна степен на сцепление. Различен е и характерът на представяне на чуждата реч в актуалното изказване – то може да бъде предадено дословно, като се съхраня-

ват присъщите му изразителни интонации, лексикални и стилистични особености; възможно е да се пресъздаде само съдържанието на чуждата реч.

В зависимост от *характера и степента на сцепление между авторското актуално и чуждото субстратно изказване* (респ. *степенна на автономност на чуждата реч в авторската*) се диференцират *монофоничната и полифоничната реч*. Конструкции, при които чуждата реч е абсорбирана от авторската, се определят като *монофонична реч*. Конструкцията, при които чуждата реч запазва по-голяма или по-малка автономност, са представители на *полифоничната реч*.

„При препредаването на чуждо изказване актуалният говорещ (пишещ – б.а.) има възможност да съотнесе чуждото изказване към различни езикови образци и ... да реализира два типа текст: текст, отнасящ се към съдържателната страна на субстратното изказване, и текст, опрян на формалните му особености. Тази алтернативност предполага и различна степен на сцепление между авторовата актуална и възпроизведената чужда реч” [5, 26].

„*Монофоничната и полифоничната реч са двата полюса на една ос, по която са разположени всички конструкции с чужда реч* (подчертаването мое – б.а.)” [5, 124]. В сектора на монофоничността е чуждата реч, напълно асимилирана от авторската. Субстратното изказване е преориентирано комплексно в актуалното изказване. При полифоничната реч чуждата реч не е напълно асимилирана от авторската и е неин елемент. „В сектора на монофоничността са конструкции с тематична и резюмирана реч, а в сектора на полифоничността са конструкции с пряка реч. Конструкцията с непряка реч, в които трансформацията и преориентирането спрямо факторите на актуалната комуникативна ситуация са максимални, гравитират към сектора на монофоничността. Съществуват обаче редица конструкции, които притежават синтактични, морфологични и лексикални особености, които маркират автономната реч на субстратния говорещ и могат да бъдат характеризирани като полифонична реч. Белези за полифоничност на речта са запазване на експресивни лексикални елементи от субстратното изказване, модални думи, маркиращи отношението на автора на чуждата реч, фразеологизми и под... Маркерите за полифоничност на речта обикновено

са налице комплексно в актуалното изказване, като универсален сигнализатор са преизказните форми в частта, предаваща чуждата реч” [5, 125].

Още Л. Андрейчин насочва към скритата диалогичност на чуждата реч, към процеса на приемане и предаване на информация, който е в основата на всяка конструкция, предаваща чуждо изказване [вж. 2, 430]. Актуалната реч влиза в своеобразен диалог с чуждата в процеса на препредаването ѝ. В по-ново време проблемът е обстойно анализиран от Р. Влахова [вж. 5].

4.2. Речта спрямо параметрите на речевата ситуация – типове реч

Предвид *параметрите на речевата ситуация*** (канал за свързка, типове комуникативен контакт и взаимодействие между комуникативните партньори; устойчивост на ролите на адресант и адресат – вж. по-подр.: 12, 33 – 67) *речта* се диференцира на *устна* и *писмена*, *диалогична* и *монологична*. Тази класификация на речта ще се представи чрез следващата таблица:

Таблица №2. Речта спрямо параметрите на речевата ситуация – типове реч

Класификатори	Типове реч
1. Канал за свързка, типове комуникативен контакт и взаимодействие между адресанта и адресата	1.1. Устна реч 1.2. Писмена реч
2. Устойчивост/неустойчивост на комуникативните роли на адресант и адресат	2.1. Монологична реч 2.2. Диалогична реч

** Речева ситуация – Централен компонент на всяка **комуникативна ситуация** е текстът. Във връзка с пораждането, трансферирането и възприемането му комуникативната ситуация се определя като система, обединяваща: участниците в общуването, използваните кодове и канали за свързка, предмета и ситуативния контекст на взаимодействието чрез текста. Когато общуването протича по езиков път, комуникативната ситуация се определя като **речева ситуация**.

• Писмена реч

Направените проучвания (С. Л. Рубинщайн, Л. С. Виготски, Л. Люрса, В. Я. Ляудис, И. Т. Негуре) доказват, че в зрялата си форма *устната* и *писмената реч* са „...две различни психични образувания както във функционален, така и в структурен план” [19, 27; вж. още: 7].

Устната и писмената реч се изследват според формални и според функционални критерии. Авторите, които използват формални критерии, поставят в основата на проучванията си лингвистичните форми: фонологични, лексикални, синтактични. Учените, които избират функционални критерии, се основават на параметрите на речевата ситуация. Други изследователи (напр. Халидей и Бибер) приемат двата критерия [вж. по-подр. 38].

За да се характеризира писмената реч, тя ще се разгледа в съпоставителен план с устната.

За разлика от устната реч която е звучаща и се усвоява по-рано в резултат от непосредствена потребност от речево общуване, писмената реч е графична и се овладява чрез специално обучение.

Спецификата на писмената реч, спрямо устната, се откроява по отношение на речевите ситуации, в които функционира, на условията на продукция и рецепция. При устната реч каналът за свързка между комуникативните партньори е слухов; контактът между общуващите е пряк времево и пространствено (в отделни случаи е времево пряк, но пространствено непряк); комуникацията е лице в лице (или опосредствена квазикоМУникация). При писмената реч каналът за свързка между общуващите е зрителен, еднопосочен. Адресатът възприема речта, но не може да участва пряко в речевата комуникация в момента, когато адресантът продуцира реч. Възможността му за въздействие е единствено в едностранното прекъсване на контакта (напр. захвърляне на вестника, книгата и т.н.). Писмената реч е предназначена да свързва комуникантите във времето и пространството, т.е. контактът между партньорите по комуникация е непряк (в отделни случаи е времево пряк, но пространствено непряк). Комуникацията е опосредствена.

При писмената реч мотивът, движещ речевия акт, е по-абстрактен, по-устойчив от този при устната реч. Той не се определя от репликите на адресата или от реакциите на аудиторията. Остава неизменен в продължение на цялото писмено изказване. Абстрактността на ситуацията, необходимостта адресантът да си представи адресата са едни от главните психолингвистични особености на писмената реч.

„Макар и недостатъчно изследвано, жанровото и стиловото своеобразие на устната и писмената форма на речта се приема като специфична тяхна характеристика, която се свързва както със съдържанието, така и с лексикално-граматически, синтактически и стилистически особености на текста” [6, 15].

„Подборът на стилно-езикови средства в единство с комуникативната насоченост и задачата на речевото действие при устната и писмената реч има различен операционален състав...” [6, 15]. При писмената реч той включва поява на значението, изразяване с думи, оценка на избраната дума предвид адекватността ѝ на значението, отчитане на повторемостта в контекста, съобразяване на възможностите на реципиента да разбере написаното, замяна на неподходящата дума.

Писмената и устната реч се характеризират чрез допълнителни информационни средства. Писмената реч разчита на графичното, правописното, пунктуационното оформяне, на словоредата, шрифта и др., докато при устната реч от значение е параезикът – фонация, мимики, жестове.

Писмената реч се подготвя предварително. Тук много по-пълно, в сравнение с устната реч, се изгражда съдържанието на текста. Писмената реч се стреми към по-строга нормативност. Извършва се сложна аналитико-синтетична дейност, изискваща подбор и подредба на думи, свързването им в текст. Важни са правописното и графичното оформяне. Изискват се и технически умения.

Следващата таблица детайлизира спецификата на писмената реч в съпоставителен план с устната. [Вж. 38].

**Таблица № 3. Характеристика на писмената реч
(в съпоставителен план с устната) [38]**

Устна реч	Писмена реч
Слухов канал (фонетични реализации)	Визуален канал (графични реализации)
Рецепторът възприема последователно знаците	Рецепторът възприема едновременно знаците; това предполага различни за всеки канал стратегии за разбиране
Мигновена комуникация (<i>verba volant</i>); звуковете се възприемат само за краткото време, в което са във въздушния канал	Трайна комуникация (<i>scripta manent</i>); буквите се запазват на твърда основа и престояват във времето; писменият канал придобива социалното значение на свидетел и регистър на фактите
Прозодични елементи	-
Взаимодействие (взаимоотношения) Докато говори, говорещият вижда реакцията на слушателя и може да променя речта си съгласно тази реакция	- Няма взаимодействие при писмената форма на езика Пишещият не познава реакцията на читателя
Предходна (що се отнася до овладяването)	Следходна
По-голяма употреба (на устната реч)	По-малка употреба (на писмената форма)
По-голяма употреба на невербални кодове	По-малка употреба на невербални кодове
Паралингвистични елементи	-
Спонтанна	Планирана
Комуникативна близост	Комуникативна дистанция
Динамична	Статична
Неофициална	Официална

Диалогична	Монологична
Липса на възможност за изтриване Говорещият може да промени, но не може да изтрие казаното	Възможност за корекция
Прекъсвания	-
Припокривания	-
По-голямо многословие	По-малко многословие
Благоприятства междуличностните отношения	Благоприятства самостоятелните дейности като четене и писане
Контекстуализация	Деконтекстуализация
Реална лингвистична дейност	Металингвистична дейност
По-малко консервативна	По-консервативна
По-малко двойствена	По-двойствена
По-голяма употреба на паразитни думи и звукоподражания	По-малка употреба на паразитни думи и звукоподражания
По-висока честотност на устойчиви словосъчетания и поговорки	По-ниска честотност на устойчиви словосъчетания и поговорки

Важно е да се подчертае, че писмената реч е „...без музикална, интонационна, експресивна, изобщо без цялата си звучаща страна” [4, 282], „...без събеседник, в непривична за детския разговор ситуация” [4, 283], а „...мотивите, които ни подбуждат да се обръщаме към писмената реч, са все още малко достъпни за дете, започващо да се учи да пише” [4, 286]. Основателно работата по продукцията на писмен текст е определяна като „...алгебрата на речта” [4, 286], като най-трудната и сложна форма на преднамерена и съзнателна речева дейност.

- **Монологична реч**

При речевото общуване си взаимодействат адресант и адресат – съответни представители на две функциониращи системи:

предаваща и приемаща. В зависимост от устойчивостта, респективно неустойчивостта, при изпълнението на комуникативните роли на адресант и адресат се обособяват монологичната и диалогичната реч.

Интерес за изследването представлява монологичната реч. За да бъде характеризирана, тя ще се представи в съпоставителен план с диалогичната.

При диалогичната речева продукция изпълнението на комуникативните роли на адресант и адресат е неустойчиво. Предаващата и приемащата система се „превключват“, комуникантите обединяват речевите си действия и фазите на кодиране и декодиране.

Комуникативните отношения са симетрични. „В диалога приемащата страна е конкретна, равностойна, активнокомуникативна и творческа: процесът на взаимното общуване предполага непрекъсната смяна реплики и постоянната смяна на роли“ [39]. Полученият речев продукт (диалогичен текст) е резултат от колективно творчество.

При монологичната реч изпълнението на комуникативните роли на адресант и адресат е устойчиво – остава непроменено по време на цялата речева интеракция. Продуцентът ѝ (адресантът) е с узаконена речева инициатива като създател на информацията. Адресатът, т.е. „... приемащата страна е творчески и комуникативно неактивна“ [39]. Комуникативните отношения са несиметрично разпределени. Относително диференцирани са речевите действия на адресанта и на адресата и съответно – фазите на кодиране и декодиране. Полученият речев продукт (монологичен текст) е резултат от индивидуална творческа изява.

Оттук произтичат съществени характеристики на монологичната реч.

„При монолога приемащата страна е творчески и комуникативно неактивна, а това определя монологичните характеристики – мотив и план на изложението, създаден от говорещия (пишещия – б.а.). Задачата на тези два фактора е: да осигури системност и целенасоченост на монолога и да предпази изказването от излишно повторение на елементи“ [39].

Монологичната реч е тематично „стабилна“ (в сравнение с диалогичната реч), при относителна едноплановост на информацията. „Съдържанието ѝ е пълно, подробно, замислено така, че да се въз-

приема лесно от адресата и бързо да се вникне в смисъла ѝ. Затова в монологичната реч се употребяват повече думи – разясняващи, уточняващи, конкретизиращи основната мисъл. При това винаги трябва да се отчита интелигентността на събеседника (аудиторията), степента на осведомеността му” [39]. Следователно монологичната реч е винаги организирана реч.

Монологичната реч се отличава и по начина на представяне на своя обект. Докато в диалога обектът на обсъждане може само да бъде посочен или напомнен, то в монолога той задължително трябва да се назове, а ако читателят/слушателят не е запознат с него – да се охарактеризира подробно.

Монологичното реч се създава при липса на външни стимули, протича при по-голямо духовно напрежение и изисква предварителна подготовка, свързана с принципно важни моменти: ясно поставена цел, използвани основни понятия, свързани с темата и т.н. Очакваният резултат е: интерес към темата, промяна в разбиранията на аудиторията и т.н.

„Адресантът, който е отговорен за речевата комуникация, трябва да има добра работеща стратегия, която да осигури ефективни речеви контакти според комуникативните условия, за да се спазят общите изисквания на лингвистичния модел на речевото изказване: триетапност при създаването му, планиране по принципа на изпреварващото отражение на действителността върху основата на миналия опит, реализация със задължително използване на евристичния подход, принцип за активност и при създаването, и при възприемането на речевото изказване. Пресупозицията е основа на речевото изказване. В монологичното изказване акцентът е върху семантичната пресупозиция, която осигурява смисъла на речевото изказване...” [39].

И диалогичната, и монологичната реч при реализацията си се подчиняват на определени фази, но при монологичната реч е завишено вниманието към последна фаза в структурата на речевата дейност. Адресантът „...съпоставя речевия си резултат с първоначалния замисъл. В този случай мислено се проследява операционният състав на речевото действие, като се търси сгрешеното звено. Типичните за диалогичното общуване фази – ориентировка, планиране и реализация, се оказват съществени и за монолога. Доказателство за това

са възможните грешки: речевата ситуация не е добре преценена; съдържанието на изказването не е добре планирано; нарушена е реализацията...” [39].

Монологичната реч притежава скрита диалогичност – тя винаги е адресирана към адресат (въображаем или конкретен), цели определен тип въздействие върху него, съобразява строежа си с неговите компетентности (лингвистични, комуникативни, социокултурни, тематични) и др. Затова изследователите говорят за „диалогичното в монологичното” [вж.: 39; 3, 286; 35, 286].

6. Заключение

Изследването откроява следните по-важни *обобщения и изводи*:

- Преразказната дейност функционира интензивно в социалната практика и има богати и многоаспектни възможности. Чрез нея се съхранява, предава и формира познание, обменя се информация на различни равнища, поддържат се контакти с интелектуален, развлекателен, художествено-естетически и др. характер.

- Оттук произтича необходимостта от целенасочена, методична образователна грижа над репродуктивната речева изява на учениците (в частност в писмената ѝ форма) още от началните класове. Обучението по писмено преразказване активно спомага комуникативното и когнитивното развитие на децата, импулсира нравственото и естетическото им формиране, окуражава интегритета на малките ученици в обществото.

- В условията на дидактически дискурс в училище писменото преразказване е процес при който учениците, адекватно на комуникативно речева задача, предават достоверно (част от) съдържанието на чужд коректив чрез присмена реч, собствени езикови средства и конкретна преразказна техника.

- Съобразяването с взаимодействието между език, реч и мислене с характеристиките на типовете и видовете реч, функциониращи при писмената преразказна дейност, е определящо за качеството на образователния процес.

- Езикът и речта са самостоятелни, но взаимосвързани явления. Те са две страни на речевата дейност. Езикът е социалната страна

на речевата дейност, а речта е индивидуален акт. Езиковата система е по-статична и обективна (в сравнение с речта). Тя отразява опита на колектива и предявява общозадължителни изисквания към носителите на езика. Речта генерира езиковата култура на индивида. Това обуславя субективния ѝ характер и нейната динамичност.

- Мислене и реч са в единство. Речта е инструмент за социално общуване, за изказване и разбиране и съединява в себе си функциите на общуването и функциите на мисленето. В същото време обаче речта не е огледално копие на строежа на мисълта. Превръщайки се в реч, мисълта се преустройва и видоизменя.

- В светлината на вижданията за речта като дейност се разграничават: вътрешна и външна, авторска и чужда (пряка, непряка, полупряка), актуална и неактуална реч. Степента на автономност на чуждата реч в авторската е основа за двудялбата: монофонична и полифонична реч. Според параметрите на речевата ситуация речта бива устна и писмена, диалогична и монологична.

- При писмената преразказна дейност свои възможности имат вътрешната и външната, полифоничната, писмената, монологичната реч. Всяка от тях има отличителна функция и структура.

- Вътрешната реч е аутична (за себе си) реч. Тя служи за оформяне на мисли, за разчленяване на обемното понятие по начин, даващ възможност да бъде разположено линейно и екстеоризирано чрез средствата на езика. Външната реч е социална (за другите) реч. Чрез нея се осъществява сложна трансформация на предикативната и идеоматична реч в синтактично разчленявана и ясна за другите реч.

- При полифоничната реч чуждата реч не е напълно абсорбирана от авторската – запазва в по-голяма или в по-малка степен своята автономност – и е елемент от авторската реч. Това е свързано със специфични умения на различни нива – тематично, лексикално, морфологично, синтактично.

- Писмената реч в своята зряла форма е специфично психолингвистично образувание – както във функционално, така и в структурно отношение. Тя е породена от по-абстрактни и устойчиви мотиви (в сравнение с устната реч), продуцира се в отличителни речеви ситуации (каналът за свързка между комуникантите е зрителен, еднопосочен; контактът е непряк; комуникацията е опосредствена), има

специфични възможности. Писмената реч е „алгебрата на речта” (Л. С. Виготски), най-трудната и сложна форма на преднамерена и съзнателна речева дейност.

• При монологичната реч изпълнението на комуникативните роли на адресант и адресат е устойчиво; диференцирани са речевите действия на адресанта и на адресата и съответно – фазите на кодиране и декодиране; полученият речев продукт (монологичен текст) е резултат от индивидуална творческа изява. Монологичната реч е винаги организирана реч. Тя се създава при липса на външни стимули, протича при по-голямо духовно напрежение и изисква предварителна подготовка. Завишено е вниманието към последна фаза в структурата на речевата дейност – контрола.

Формирането на *детските комуникативноречеви умения за писмена преразказна дейност* е отклик на потребностите на динамично променящия се живот. То подпомага градежа на ключови компетентности, които трябва да се овладеят в условията. За да се постигне това, чрез *адекватна образователна технология* е необходимо да се формират *специфични умения за репродуктивна речева дейност*, съобразени с *психолингвистичната природа на вътрешната и външната, на полифоничната писмена монологична реч*.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ананиев, Б. Г.* К теории внутренней речи в психологии. Психология чувственного поведения. М., 1960.
2. *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. С., 1944.
3. *Бахтин, М. М.* Эстетика словесного творчества. М., 1979.
4. *Виготски, Л. С.* Мислене и реч. С., 1983.
5. *Влахова, Р.* Монофонична и полифонична реч. С., 2000.
6. *Вълкова, Ст.* Формиране на комуникативно-речеви умения в началното училище. С., 1996.
7. *Гез, Н. И.* Взаимоотношения между устной и письменной формами коммуникации. – Иностранные языки в школе, 1966, № 2.
8. *Георгиева, М., Е. Добрева.* Писмените ученически текстове. Първа част: репродуктивни текстове. С., 2002.
9. *Головин, Б. Н.* Введение в языкознание. М., 1973.

10. *Граматика на съвременния български книжовен език*, 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис. С., 1983.
11. *Димчев, К.* Обучението по български език като система. С., 1998.
12. *Добрева, Е., И. Савова.* Текстолингвистика. Шумен, 2000.
13. *Дьо Сосюр, Ф.* Курс по обща лингвистика. С., 1992.
14. *Звегинцев, В. А.* Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968.
15. *Кожина, М. Н.* Стилистика русского языка. М., 1983.
16. *Колева, В.* Методика на обучението по български език и литература (четене) в I – IV клас. В. Търново, 1999.
17. *Котова, И., Л. Дъбова.* Преразказът – текстове и задачи IV – VII клас. С., 1994.
18. *Кръстев, Б.* Граматика за всички. С., 1992.
19. *Ляудис, В. Я., И. Т. Негуре.* Психологические основы формирования письменной речи у младших школьников. Кишинев, 1983.
20. *Мандева, М.* Техники за писмено преразказване в началните класове. – Педагогически алманах, 2013, кн. 1.
21. *Маринова, Й.* Пряката реч в българския книжовен език. С., 1983.
22. *Менгьоно, Д.* Ключови термини в дискурс анализа. С., 2000.
23. *Москалка, О.* Textgrammatik. Leipzig, 1984.
24. *Москов, М.* Езикознание. С., 1982.
25. *Недев, И.* Синтаксис на съвременния български книжовен език. С., 1992.
26. *Ницолова, Р.* Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. С., 1984.
27. *Пенчев, П., М. Иванова.* Текстове за писмени преразкази в началните класове. С., 1984.
28. *Попов, К.* Съвременен български език. Синтаксис. С., 1974.
29. *Танкова, Р., Т. Влашева.* Обучението по български език и литература в началното училище. Проблеми и перспективи. Пловдив, 1997.
30. *Тилков, Д., Т. Бояджиев.* Българска фонетика. С., 1977.
31. *Топузов, Н.* Поглед към обучението по български език в началните класове. С., 1997.
32. *Христозова, Г.* Учебната задача по български език. Бургас, 2003.
33. *Хъдсън, Р. Д.* Социолингвистика. С., 1995.
34. *Чумаков, Г.* Синтаксис конструкций с чуждой речью. Киев, 1975.
35. *Якубински, Л. П.* Избранные работы. Язык и его функционирование. М., 1986.
36. <http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B0%D0%B7>

- 37.http://georgesg.info/belb/personal/dimitrova_m/obrazovanie%20i%20KE.pdf
38.<http://liternet.bg/publish25/d-nikleva/priliki.htm>
39.http://research.bfu.bg:8080/jspui/bitstream/123456789/142/1/BFU_MK_2010_T_I_Lyutskanova.pdf

ТИПОВЕ РЕЧ И ОБУЧЕНИЕТО ПО ПИСМЕНО ПРЕРАЗКАЗВАНЕ

МАРИАНА МАНДЕВА

Резюме

Разглежда се отношението: език – реч – мислене. Представя се класификация на типовете и видовете реч. Характеризират се полифоничната, писмената, монологичната реч, които имат свои възможности в обучението по писмено преразказване.

Ключови думи: обучение по писмено преразказване; език; реч; мислене; типове и видове реч; полифонична реч; писмена реч; монологична реч

SPEECH TYPES AND TEACHING WRITTEN RETELLING

MARIANA MANDEVA

Summary

The links between speech, language and thinking are considered. A classification of speech types and kinds is presented. The polyphonic, written and monological speech which have their own opportunities in teaching written retelling are characterized.

Key words: teaching written retelling; speech, language, thinking; speech types and kinds; polyphonic, written and monological speech